

HOGYAN MŰKÖDIK AZ IZLÉS MECHANIZMUSA?

I.

Az izlés az ember ítéletalkotó készségeinek egyike: sajátosságainak megértéséhez mindenekelőtt azokat az azonosságokat és különbségeket kell szemügyre vennünk, amelyek közte és a többi ítéletalkotó készség között mutatkoznak. Ehhez az összehasonlításhoz igen kedvező alapot nyújt a gyermek felnőtté válásának folyamata.

A heteronóm ítélet

Neveltetésének kezdetén a kisgyermek a felnőttek segítségével ismerkedik a világgal, az ő felügyeletük, irányításuk mellett szerzi első tapasztalatait a valóságról: tőlük kapja első információit, ők tanítják meg arra, mit kell szeretni, mitől kell óvakodni, mit hogyan kell megítélni. A kisgyerek ítéletrendszerének alapja így -- Piaget műszavával -- a heteronómia, a mások -- a felnőttek -- által kinyilatkoztatott "törvények" feltétlen követése. Cukrot lopni vagy a kisebbeket bántalmazni a gyermeki tudat számára nem a dolog belátása miatt vétek, hanem azért, mert az ilyesmit a felnőttek tiltják, s a gyermek utánózza őket, azonosul velük.

A transzdukciós ítélet

A felnőttek információinak egy részét a gyermek közvetlen tapasztalatai alapján ellenőrizheti, meggyőződhet pl. arról, hogy a kályhához valóban nem szabad nyulni, mert az megégeti a kezét, s az asztalra sem tanácsos felmászni, mert a lebukfencezés valóban fájdalmas. Mi több, a gyermek az effajta ismeretek és tapasztalatok alapján következtetéseket is levon, e következtetések jellemző formája azonban nem az indukció vagy dedukció, hanem -- Stern műszavával -- a transzdukció: a következtetési folyamat a hasonlóság, különbség vagy analógia útján, intuitív módon halad az egyik különös vagy egyedi esettől a másikhoz, s megkerüli az általánost. Magyarán: az asztalról való lebukfencezés fájdalomosságából a gyermek következtetni tud arra, hogy az ablakpárkányra sem tanácsos felmászni, de nincsen fogalma arról, milyen magasság veszélyes általánosságban, s milyen általános törvényszerűségek teszik veszélyessé a lebukfencezést.

Az autokratikus ítélet

Nem egy esetben azonban a gyermek is képes már arra, hogy ítéleteit tudatos gondolati műveletekkel, a logika objektív szabályaihoz igazodva alakítsa ki, s ítélete mégsem lesz elfogadható, minthogy kiindulópontja nem az: a kislány, aki megtanulta, hogy ételhez csak tiszta kézzel szabad nyulni, s e szabály indokait is ismeri, azt hiszi, hogy közmosás

után nyugodtan merheti a kristálycukrot a tenyerével a teába. Ez az ítélletinus egyébként a felnőtteknél is sűrűn előfordul, amikor kizárólag saját közvetlen érdekeiket veszik tekintetbe, vagy merőben szubjektív meggyőződésüket használják axiómaként, de ezeket a mértékeket logikus következtetésekkel alkalmazzák.

A teoretikus ítélet

A tizedik életév körül kezdődik az egyéniség "forradalma", amikor a gyermek autonóm szabályrendszerek kialakítására kezd törekedni, nem fogadja el feltétlen érvénnyel a felnőttek kinyilatkoztatásait, hanem meg akarja érteni az okokat és összefüggéseket, be akarja látni az ilyen vagy amolyan ítéletek jogosultságát, személyes tapasztalatait és a neveltetése során szerzett, mindinkább elmélyülő és kiszélesedő ismereteit teoretikus gondolkodással is alkalmazni kezdi.

A teoretikus ítéletalkotás, mint ismeretes, tudatosan szabályozható, célszerű aktus. Két fő formája van: amikor az ember kész ítéletből indul ki, akkor a megítélés az ítélet megalapozása, amikor pedig még nem fogalmaztuk meg az ítéletet, hanem erre törekszünk, akkor az ítéletalkotás a következtetés formáját ölti fel. A következtetés lényege az, hogy egy vagy több, már meglevő, s kellően megalapozott, objektíve igaznak bizonyult ítéletből /az ugyneve-

zett premisszákból/ olyan új, tehát az előbbieken nem adott ítéletet /ugynevezett konkluziót/ vezetünk le, amely azokból a logika objektív szabályai szerint érvényesen következik. A teoretikus ítélet esetében tehát az ember először kitűzi célként maga elé, hogy az adott kérdésben ítéletet akar alkotni, s azután tudatosan szabályozott gondolati műveleteket hajt végre ennek érdekében.

Az izlésitélet

Az izlésitélet az autokratikus ítélettel rokon abban, hogy a heteronóm /felnőttek véleménye/, transzdukciós /egyéni tapasztalat/ és teoretikus /logikai megalapozottság/ ítélet objektív, az ítéletalkotás alanyától független mértékeivel szemben mértéke szubjektív: az egyén az ilyen ítéletek megalkotásakor mintegy elfordul a külső valóságtól és saját eszményeit alkalmazza mérceként. Különbözik is azonban az autokratikus ítélettől -- valamint a teoretikustól -- abban a tekintetben, hogy az ítéletalkotás művelete nem tudatos--logikus folyamatként megy végbe, hanem intuitív úton, s ez az izlésitéletet a heteronóm, valamint a transzdukciós ítélettel rokonítja.

Az ítélettípusok megalapozottsága

Ha a fenti ítélettípusokat rangsorolni kívánjuk, ehhez a legfontosabb szempont nyilvánvalóan az, hogy mechanizmusaiik milyen mértékben alkalmasak arra, hogy megalapozott ítéle-

teket alkothassunk a valóság jelenségeiről. A megalapozottság feltétele a tudás, a megfelelő tapasztalati-logikai ellenőrzöttség, ennek hiányában pedig ítéleteink hitszerűek. A hitszerű feltételezés vagy ítélet nem feltétlenül hamis, de a tapasztalati--logikai ellenőrzés hiánya miatt éppugy lehet igaz mint téves, bizonyítható mint bizonyíthatatlan: az emberi megismerés addigi eredményeinek fényében bizonyíthatóan téves ítéletek, vélemények a hiedelmek. Ha a hitszerűség és a tudás szempontjával kiegészítve csoportosítjuk a fent ismertetett ítélettípusokat, az alábbi táblázatot nyerjük:

ítéletfajta	mérték	művelet	alap
heteronóm	ellenőrizetlen objektív	intuitív	korlátlan hit
izlés	szubjektív	intuitív	korlátlan hit
autokratikus	szubjektív	tudatos-logikus	korlátozott hit
transzdukción	ellenőrzött objektív	intuitív	korlátozott tudás
teoretikus	ellenőrzött objektív	tudatos-logikus	teljes tudás

Az ítélettípusok energiaigénye

Merőben más sorrendet kapunk viszont akkor, ha azt a -- nem csekély jelentőségű -- szempontot vesszük alapul, hogy mennyi energiát kell az embernek felhasználnia ahhoz, hogy az egyik vagy másik fajta ítéletet megalkothassa: mennyi előzetes felkészülés és mennyi aktuális szellemi erőfeszítés.

A táblázat ebben az esetben így fest:

ítéletfajta	felkészülés	aktuális erőfeszítés	energia-igény
teoretikus	huzamos	huzamos	magas
transzdukciós	huzamos	semmi	közepes
autokratikus	semmi	huzamos	közepes
ízlés	semmi	semmi	csekély
heteronóm	semmi	semmi	csekély

Vagyis: a teoretikus ítélet megalkotásához sok előzetesen megszerzett ismeretre és tapasztalatra van szükségünk, s e feltételek birtokában is huzamosabb gondolati munkát kell végeznünk ahhoz, hogy megfelelő eredményre jussunk; a transzdukciós ítéletnél szintén ismeretek és tapasztalatok alapján ítélünk, de intuitív úton, s ezért aktuális szellemi erőfeszítésre nincsen szükség; az autokratikus ítéletnél a

helyzet fordított, a kiindulópont szubjektív, s így felkészültséget elvileg nem igényel, de a tudatos-logikus művelet a teoretikus ítélethez hasonló aktuális szellemi erőfeszítésre épül; az izlés esetében a szubjektív eszmény, a heteronóm ítéletnél a tekintélykövetés energiaigénye jóformán semmi, s az intuitív műveleté hasonlóan csekély.

Az ítélettipusok elvi egyenértékűsége

Mint látjuk, jóllehet a megalapozottság tekintetében ezek az ítélettipusok igen különböznek egymástól, még hozzá hierarchikus értelemben, továbbá az ember mind történelmi, mind egyéni felnőtté válása során egy értékfejlődési folyamat vezet a merőben hitszerű és korlátozott tudásra épülő ítéletrendszerektől a teoretikus gondolkodás felé /aminthogy a "teljes tudás" is történelmileg kibontakozó, végtelen folyamat/, másfelől viszont az energiaigény szemszögéből nézve a hierarchia fordított sorrendű, s az embernek az sem mindegy, mennyi szellemi energiát kell a kívánt eredmény eléréséhez felhasználnia. E típusok között így a gyakorlatban egyenértékűség mutatkozik abban az értelemben, hogy bizonyos feladatok megoldásában mindegyik típusra szükségünk van.

Bármennyire megalapozottabb is a teoretikus ítélet a többinél, az emberi gyakorlat sosem fog a mindennapi tudattal szemben olyan követelményeket támasztani, hogy minden területen és minden esetben a teoretikus gondolkodás eszközeivel operáljon. A heteronóm ítéletalkotás nemcsak a gyermek fej-

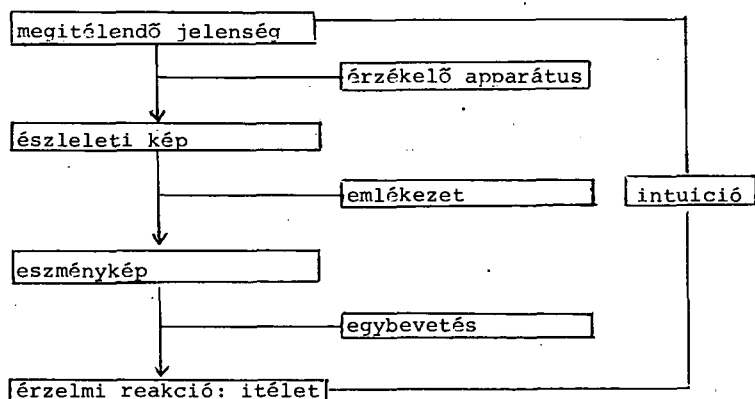
lődésének szükségszerű szakasza, hanem a felnőtt gondolkodásában is kiiktathatatlan szerepet játszik; lehetetlen, hogy minden ismeretünket személyes tapasztalattal és tüzetes logikai vizsgálattal ellenőrizzük: ítéleteink nem csekély hányada szükségszerűen az általunk elismert források -- szaktekintélyek, könyvek, ujságok, rádió- vagy tévéadások stb. -- megnyilatkozásainak ellenőrizetlen átvételére és intuitív alkalmazására épül. A világnézetünkben nem csekély szerepet játszó " végső kérdések " jórésze szubjektív hitre épülő meggyőződés -- így mindjárt az, hogy materialisták vagyunk vagy idealisták --, s így az autokratikus ítéletekről sem mondhatunk le, aminthogy a mindennapi életben való aktuális tájékozódásban oly fontos ítéletek -- átfussunk-e az autó előtt, vagy ugorjunk vissza a járdára? -- többsége szükségszerűen transzdukciós: aki ilyenkor intuitív helyzetfelismerés helyett teoretikus gondolkodásba kezd, azt elüti az autó.

A kellemesség szférájában pedig nincsen is más fogóznok, mint az izlés; hogy milyen hőmérsékletű szobába szeretünk lenni, miféle ételeket és italokat kedvelünk, milyen küllemű nők, illetve férfiak vonzzák szexuális érdeklődésünket, itt semmiféle teoretikus gondolkodás, tekintélykövetés nem igazíthat el, s még a korábbi tapasztalat sem: hiába tudjuk, hogy általában azelőtt kedvenc ételünk volt a paprikáscsirke, ez egy gasztronómiai izlésfordulat után nem befolyásolhatja azt, hogy izlésünk immáron kellemetlen ízűnek mutatja.

A tudatos-logikus műveletekkel dolgozó ítélőmechanizmusokat az ember -- természetesen -- kikapcsolhatja, de az intuitíveket még akkor sem tudjuk "leállítani", ha világos számunkra, hogy az adott kérdésben -- megalapozatlanságuk miatt -- nem hagyatkozhatunk rájuk. Izlésünk a maga nem tudatos, intuitív működésével voltaképpen minden egyes érzékszervi benyomást egybevet a neki megfelelő eszményképpel, s az egyezés és eltérés mértékének megfelelő érzellemmel reagál rájuk, akár akarjuk ezt, akár nem. Amikor a bíró a rendőrségi jegyzőkönyv első átolvasásakor futólagos benyomást szerez a vádlott tetteiről, hiába tudja, hogy ennek alapján nem ítélkezhet, ítéletének meghozatalában nem az izlésére, hanem a bizonyítási eljárás tényeire kell támaszkodnia, ezért izlése mégis működik, negatív vagy pozitív érzelmekeket kelt benne olvasás közben -- amelyeket persze a tüzetes vizsgálat, a logikai ellenőrzés módosíthat, áthangolhat. Nehezebben "szabadulhat meg" szubjektív izlésítéleteinek szuggesztiójától pl. az esztéta, művészeti kritikus, akinek jó esetben szintén nem a maga szubjektív izlésére, hanem az esztétika objektív, tudományos tételeire hagyatkozva kell ítélnie -- ám ő az ítélet tárgyának alapvetően lényeges, elemi tényeit, a szépséget, rutságot, komikumot, tragikumot és a többi esztétikai minőséget már eleve nem is tudja másképpen érzékelni, mint izlésítéleteinek közvetítésével.

II.

A többi ítélettípussal való összevetés során az izlés mechanizmusának fő sajátosságait abban jelöltük meg, hogy intuitív műveletekkel alkot érzelmi ítéleteket, melyeknek mértékei az ember eszményei. E mechanizmus működésének alapsémáját a következő módon kell elképzelnünk. A külvilág jelenségeinek hatásait, ingereit felfogja az ember érzékelő apparátusa /amely az érzékszervekből, az ingereket továbbító idegrostokból és a kérgi központból áll/, s a kérgi központban az érzéklétekből összeáll a jelenség észleleti képe. Ez tevékenységre készíti az ember emlékezetét, amely felidézi a jelenségnek megfelelő eszményképet, amellyel az észleleti kép szembesül, és a két kép egyezése vagy eltérése érzelmi reakció formájában létrehozza az intuitív ítéletet. Ábraszerűen rögzítve:

Az alábbiakban e mechanizmus összetevőit és működésének sajátosságait vesszük tüzetesebben szemügyre.

Az eszmények

Tekintettel arra, hogy az izlésítéletek mértékei az eszmények, így mindenekelőtt ezeket kell részletesebben tárgyalnunk, hiszen az értékitéletek esetében a mértéknek döntő jelentősége van: ha a mérték megváltozik, az ítélet azonos tárgy esetében is eltérő lesz. /Korábbi példánkban már utaltunk erre a jelenségre: ha megváltozik izlésünk -- pontosabban: valamely eszményünk --, akkor ugyanaz a paprikáscsirke, amely korábban rendkívül izletesnek bizonyult, most már nem izlik./

Az eszmény valamely dolog elképzelhető legértékesebb /legjobb, legszebb, lemművészebb stb./ formájáról alkotott képzet. Az, hogy képzet, azt jelenti, hogy nem olyan elvont-általános valami, mint a fogalom, hanem érzékletes, másfelől viszont nem is egyedien konkrét, hanem bizonyos foku általánosságban mozgó tudattartalom. Magyarán: az ember nem a paprikáscsirkét vagy szobrot, verset szereti a maga általánosságában, hanem a "jó", azaz bizonyos konkrét érzéki tulajdonságokkal rendelkező paprikáscsirkét, szobrot, verset. Másfelől viszont eszményeink annyira nem konkrétak, hogy pl. egyetlen meghatározott esetben evett paprikáscsirkét tekintenénk ideálisnak, s a továbbiakban minden ilyen ételt ennek ízeihez mérnénk, vagy lenne egyetlen legkedvesebb versünk, szobrunk, s ez testesítené meg számunkra az ideált; az ingyenc a "legjobb" paprikáscsirkének többféle,

egyenértékű receptjét ismerheti, s a költészetszerető ember értetlenül néz ránk, ha kedvenc versének címét kérdezzük tőle: száz és száz egyformán "legjobb" verset ismer.

Abból, hogy az eszmény a dolgoknak az ember által elképzelhető legtökéletesebb, legvonzóbb formájáról alkotott képzet, az is természetesen következik, hogy az eszményekhez való viszonyunk a lehető legpozitívabb érzelmek által fűtött. Ha tehát hozzájuk mérve alkotunk valamely ítéletet - mint az izlésítélet esetében --, akkor az eltérés vagy megfelelés tényét sosem mint pusztán tényről könyveljük el, hanem az eltérés vagy megfelelés mértékével arányos intenzitású érzelmek -- pozitívak vagy negatívak -- keletkeznek bennünk. Mi több, az izlésítélethez -- mint már említettük -- éppen az jellemző, hogy az ítélet pusztán érzelmi síkon jut kifejeződésre, nem értelmi aktus és nem fogalmazzuk meg magunknak szabatos fogalmakkal.

Hogy milyen döntő mértékben érzelmi jellegű az izlés-mechanizmus működése, ezt könnyen beláthatjuk, ha meggondoljuk, hogy abban az esetben, ha valamely jelenséghez fűződő értelmi vagy akarati viszonyunk megváltozik, ez a változás sosem esik egybe az izlésítélet változásával, az érzelmi viszony áthangolódása viszont nemcsak feltétlenül azonnal megváltoztatja az izlésítélethez is, hanem ez az áthangolódás az ítélet megváltozásának elengedhetetlen feltétele.

Azaz: az iszákos ember hiába olvassa végig az alkohol romboló hatásáról szóló orvosi szakirodalmat, a ponyvaimádó pedig hiába szerez esztétikai műveltséget, melyből világosan megérti, hogy a krimi "álesztétikai képződmény", ettől még a bort változatlanul kívánatosnak, a krimiolvasást pedig kellemesnek fogják találni. /Köztudott, hogy kiváló esztétáknak is lehet rossz, elmaradott, konzervatív művészeti ízlése, és nem egy orvos alkoholista./ Ha viszont érzelmileg ellenük hangolódnak, megutálják az italt, megunják a ponyvát, ez azonos értelmű ízlésük megváltozásával, ízlésítéletük negatívra fordulásával: az egybeesés olyan mértékű, hogy az érzelmet és az ízlésítéletet azonos szóval is jelöljük. Mindebből az is világos, hogy közvetlenül csak érzelmi változások változtathatják meg az ízlést, s az intellektuális fejlődés, értelmi belátás csak az érzelmi szférában is jelentkező változások közvetítésével eredményezhet ízlésváltozást.

Az intuición

Az ízlésmechanizmus működésének másik kulcsfogalma az intuición, s ennek közelebbi vizsgálata azért sem elengedhető, hiszen ezt a fogalmat az irracionalista filozófia és esztétika nem kis mértékben kompromittálta. Létezik azonban e fogalomnak marxista értelmezése is, melynek lényegét így foglalhatjuk össze: az intuitív ítéletalkotás egyfelől le rövidíti a következtetés lépcsőjét, elhagyja, az elengedhe-

tetlen mozzanatokra csökkenti az előfeltételeket és a közbülső tagokat, másfelől pedig e lerövidített folyamatnak is csak a végeredményét tudatosítja az emberben: maga a folyamat nem tudatosul bennünk, mintegy "nem emlékezünk" rá.

Ez az "emlékezetkihagyásos", nem tudatosuló jelleg természetesen igen megnehezíti azt, hogy az intuitív folyamatok tudományosan elemezhetőek legyenek, hiszen a pszichológiában mindmáig előtérben álló introspekciós, önvizsgálati módszer így itt nem alkalmazható. Éppen az idén, 1975 tavaszán adott azonban hírt a sajtó a moszkvai egyetem neurofiziológiai tanszékének kísérleteiről, amelyek az általunk vizsgált probléma szemszögéből nézve is alapvető jelentőségűek lehetnek. N. Taszmalov és L. Prokofjeva elektronmikroszkóppal elemezte az olyan kísérleti patkányok agyköréből származó idegsejteket, amelyeknek központi idegrendszerében a táplálékkereséssel kapcsolatos feltételes reflexet építettek ki. Az elemzés során az érintett idegsejtek membránjának kitérülését tapasztalták, továbbá olyan szerkezet kialakulását, amely az ellenőrző állatcsoport egyedeinek agyában nem volt kimutatható. A megváltozott idegsejtek az agynak abban a részében helyezkedtek el, amely már a patkányoknál alacsonyabb fejlettségű állatokban is kialakult, az úgynevezett hippokampusban. A legújabb ismeretek szerint itt megy végbe a tárolt emlékezettartalom összehasonlítása az új érzékszervi

benyomásokkal, és ez az összehasonlítás az alapja az új összefüggések tudatos vagy nem tudatos felismerő képességének, a környezeti benyomások kombinációjának és ezzel a szellemi tevékenységnek: ha Taszmalov és Prokofieva kísérleteit a további kutatás is igazolja, úgy a korábbiaknál sokkalta pontosabb és megfoghatóbb képet nyerhetünk az intuitív ítéletalkotási folyamatokról, s ezek között az izlésmechanizmus működéséről is.

A művészeti izlés mechanizmusa

Az eddigiek során az izléssel kapcsolatos problémákat megvilágító példáinkat úgy válogattuk, hogy a gasztronómiai izléstől az esztétikai izlésig a legkülönbözőbb életterületeket érintsük, s tettük ezt szándékosan, hogy ezzel is minél világosabban kifejezésre juttassuk: főllehet publicisztikai írásokban "az izlés" igen gyakran az esztétikai izlést kívánja jelenteni, valójában az izlésitéletek által érintett életszférák sokkalta szélesebbek az esztétikum szférájánál. Mi több, mint már említettük, az az életszféra, amely az izlés kompetenciájába igazán tartozik, önnenséggel nem az esztétikai, hanem a kellemesség szférája: a kellemesség kérdéseiben az izlés megfellebbezhetetlen ítéleteket tud alkotni, az esztétikai jelenségek esetében viszont a teoretikus ítéletalkotás nem kis előnnyel versenyezhet vele.

A kérdés közművelődési jelentőségére való tekintettel azonban tanácsosnak mutatkozik az esztétikai izlés problémáit behatóbban is megvizsgálni, annál is inkább, mint-hogy ennek egyik válfaja -- a művészeti izlés -- egészen sajátos mechanizmussal rendelkezik. Hogy sajátosságait minél világosabban érzékeltethessük, távolabbi kiindulópontot kell választanunk, egy olyan -- önmagában igen összetett -- élmény kiindulópontját, amilyen egy alkonyfényes tó hattyukkal. Ez az élmény igen sokféle módon tud hatni az emberre: ha vadász vagyok, a hattyuk az áhitott zsákmányt jelenthetik számomra, a vizen vakító fények pedig a célzást zavaró momentumot; ha egy kormányozhatatlanul száguldó gépkocsi vezetője vagyok, a hattyukat észre sem veszem, csak a tó hullámai tudatosulnak bennem, mint a közvetlen életveszély fő tényezői stb. Esztétikaivá ez az élmény akkor válik, ha a látvány szépségét, azaz esztétikai minőségét -- pontosabban: ezt is -- érzékelttem: az esztétikai élménynek tehát feltétele, hogy megállapítsam e látvány esztétikai minőségét /különböztetve bármennyire esztétikai jelenség is ez a tó, az én szubjektív élményem nem lesz esztétikai/. Ez a megállapítás viszont nem más, mint az esztétikai izlésítélet, élményeink tehát voltaképpen úgy válnak esztétikaivá, hogy az izlés meghozza a maga ítéletét.

Ugyanez a befogadási folyamat egyik síkja akkor is, ha festményen vagy regényben, versben találkozom a rőt alko-

nyati fényben uszkáló hattyuk képével: a korábbiakban leírt mechanizmusnak megfelelően az észlelt képet egybevetjük szépségeszményünkkel, s az egybevetés során megállapítjuk róla, hogy idillien szép -- pontosabban szólva: ezt az ítéletet az idilli szépségnek megfelelő érzelem felkelésével jelzi izlésünk. Tekintettel azonban arra, hogy ez a kép nem egyszerű természeti látvány, hanem műalkotás, így a szépségeszmény után egy másik eszménnyel, a bennünk élő művészeti ideálképpel is egybevetjük az immáron egy esztétikai izlésítélet érzelmeivel bővült élményt, s ez az egybevetés egy másik ítélethez, a művészeti izlésítelőlethez vezet. E második ítélet merőben más értékkritériumokhoz igazodik, amit példánk is nyilvánvalóvá tehet: míg az első ítélet önmagában igen pozitív volt, hiszen az idilli szépség a legpozitívabb nem-művészeti esztétikai minőségek egyike, a második ítélet lehet abszolút negatív is, amennyiben megállapítjuk, hogy az alkonyfényes tavon uszkáló hattyuk idillien szép képe egy műalkotásban fertelmes giccs.^x

^x Itteni terjedelmi korlátaink semmiképpen nem teszik lehetővé, hogy a művészetén kívüli és művészeti érték kérdését részletesebben is érintsük, így csupán azt jegyezhetjük meg, hogy az autonóm művészetén kívüli szférában a szépség a legpozitívabb érték, az autonóm művészetén belül viszont a realizmus, a művészi igazság. Bővebben lásd:

Szerdahelyi István: "érték" címszó a Világirodalmi Lexikon
2. kötetében /Akadémiai Kiadó, 1972. 1209--1212. old./.

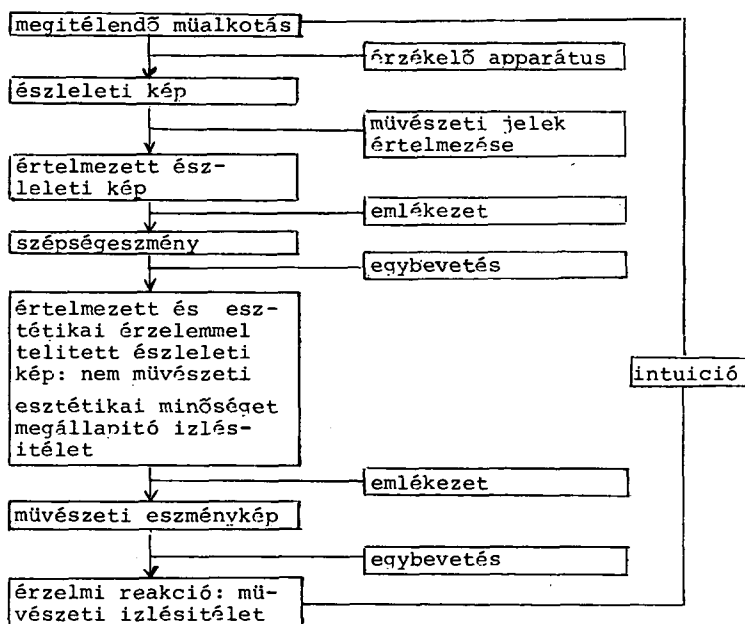
E kétféle ítélet ugyan a mi tudatunk számára -- intuitív folyamatról lévén szó -- "egy pillanatban" születik meg, valójában azonban az előbbi mindig megelőzi az utóbbit, előfeltétele annak, hiszen amíg meg nem állapítottuk a műben ábrázolt dolgok nem művészeti esztétikai minőségeit /hogyan tudniillik a mű szép vagy rut, tragikus vagy komikus stb. minőségű jelenségeket ábrázol-e, illetve az ilyen minőségekből milyen összetett strukturákat épít fel/, addig a művészeti minőségét rögzítő izlésítéletünk meghozatalához sincsen kiindulási alapunk /hogyan tudniillik a mű adott részlete vagy egésze remek-e, realista-e vagy giccses-e stb./.

Az olyan műalkotások esetében pedig, melyeknek befogadása időben hosszabb folyamat -- mint pl. a regényeké, filmeké, színdaraboké, zeneműveké --, ez a mechanizmus még bonyolultabbá válik. A végső művészeti ítéletet ugyanis számtalan részítélet előzi meg: az ember a befogadási folyamat alatt nem kapcsolhatja ki, nem függesztheti fel ítélőképes-ségét, nem adja át magát hipnotizáltnak a műnek, hogy csak a felocsudás után alkothasson magának véleményt élményéről, hanem mindvégig egyszerre fogad be és ítél, s végső ítéle-

te sem más, mint e részitételek szintézise. E befogadás alatti folyamatban az izlésitételek játszanak döntő szerepet. Ebben a szakaszban a teoretikus ítéletek kialakításához szükséges valamelyest is számottevő gondolkodási munka csak a befogadói tevékenység felfüggesztése esetén lehetséges. Nem abban az értelemben állítjuk ezt, mintha a befogadásból magából akarnánk kizárni az intellektualitás mozzanatát: a befogadás mindig szükségszerűen értelmi erőfeszítést is igényel, nem utolsósorban már azért is, hiszen a műalkotásban rögzített jeleket értelmeznünk kell ahhoz, hogy megérthessük a művet. Ez az intellektuális munka azonban a befogadás tartalma alatt a mű megértésére és nem megítélésére irányul: nem lehet pl. egyszerre olvasni is a regényt, meg eltöprengeni is afölött, hogy milyen értékeket képvisel; az utóbbihoz meg kell szakítanunk az olvasást. Az élmény intellektuális megítélése tehát jellegzetesen a befogadás utáni szakaszba tartozik.

Nem így az izlés működése: ez a maga nem tudatos, automatikus folyamataival nyugodtan belesimulhat a befogadás menetébe, érzelmi háttérként, kísérőélményként végigkísérheti az élmény lefolyását. Sőt, éppen mert nem tudatos aktus, ha akarnánk, sem tudnánk felfüggeszteni működését, a mű tetsző vagy nem tetsző részletei önkéntelenül és feltétlenül megfelelő érzelmekre hangolnak, azaz izlésitételekre készítetnek.

Mindezek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a művészeti befogadás egész folyamatát végigkíséri az izlés működése; szükségszerűen kíséri végig, hiszen aktusai nélkül -- a korább kifejtettek értelmében -- az élmény nem is válhatna esztétikai élménnyé, de izlésünk működését egyébként sem tudjuk felfüggeszteni; továbbá nem is egy dimenzióban kíséri végig, hanem kettőben, a nem művészeti esztétikai eszményekkel és a művészeti eszményekkel való szakadatlan egybevetésekkel. A művészeti izlésítélet megalkotásának mechanizmusa így a legegyszerűbb esetekben is bonyolultabb modell, mint a nem művészeti esztétikai izlésítélet modellje:

E modell a nagyobb lélegzetű, részítéletekkel végigkísért művek esetében az egymáshoz dialektikusan kapcsolódó részítéletek és a végső ítélet mozzanataival természetesen sokkal bonyolultabb képet mutat, olyan bonyolultat, hogy e helyen felvázolását meg sem kísérelhetjük.

Csak jelzésszerűen említhetjük meg azt is, hogy az izlésnek természetesen nemcsak a befogadásban van szerepe, hanem a művészeti alkotásban is. Az autonóm művészeti mű bizonyos szempontból nem egyéb, mint egyfajta esztétikai ítélet: a társadalmi-emberi valóság totalitásáról alkotott ítélet, s ennek kialakításában a tudatos, megfontolt logikusan átgondolt mozzanatok mellett nem kis szerepük van az izlésbeli döntéseknek is.

III.

Az eddigiekben az izlés problémáit az egyes ember szemszögéből vizsgáltuk, az egyéni izlés működésének mechanizmusát próbáltuk modellálni. Ez az egyéni izlés önmagában -- bizonyos határokon belül -- nem érint társadalmi érdekeket: hogy egy meghatározott személy jó vagy rossz izléssel rendelkezik-e, ez az illető magánügye mindaddig, ameddig megnyilvánulásai a magánélet szférájában jelentkeznek. /Közérdekűvé válik viszont az egyéni izlés megnyilvánulása, ha

hatósugara túllép a magánélet keretein: a művész műalkotásokban közrebocsátott izlésitéletei, a kritikus írásai stb. éppugy a közösségi, társadalmi ellenőrzés szférájába lépnek át, mint a jogszabályokba ütköző izlésgeztusok stb./

A közizlés

Az egyéni izlés sajátosságai azonban nem állnak magukban, nem tükröznek mindig merőben egyedi meghatározottságokat, hanem számos ponton találkoznak is a többi ember izlésével. Ezek a találkozási pontok vezetnek a közizlés fogalmához; ez több egyén izlésének átlaga, s mint az ilyen szociológiai fogalmak általában, a társadalom szerkezetének megfelelő strukturával rendelkezik: bizonyos -- minél nagyobb embercsoportról van szó, annál fokozottabb -- absztrakcióval megállapíthatók olyan sajátosságok, amelyek egy-egy társadalmi csoport, réteg, osztály vagy egy egész nemzet izlésének átlagirányát jelzik. A közizlés kérdései természetesen közügyek, s ha jellemvonásai a társadalmi fejlődés szemszögéből nézve nem kielégítőek, közösségi intézkedéseket, állami beavatkozást igényelnek. /S itt nemcsak az ideológiai kérdéseket közvetlenebbül érintő művészeti izlésről van szó: ha pl. a közizlés a tulságosan hizlalo étrendet teszi általánossá, mint nálunk is, akkor az egészségügyi propaganda, ismeretterjesztő tevékenység is be kell hogy avatkozzék./

Az izlést meghatározó tényezők modellje

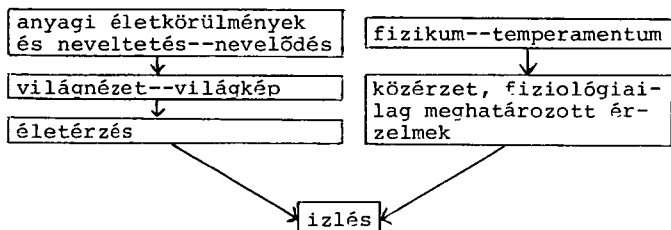
A közizlés azonban, mint mondtuk, az egyes egyének izléséből tevődik össze, változtatni tehát csak úgy lehet rajta, ha beavatkozunk az egyéni izlésbe. Hogy ezt eredményesen tehessük, tudnunk kell, milyen tényezők határozzák meg az egyéni izlés változásait, fejlődését: utolsó problémakörként tehát ilyen szemszögből vizsgáljuk meg az izlés mechanizmusát.

Kiindulópontunk itt az a korábban említett tény lehet, hogy közvetlen formában az izlésre fogalmi ráhatás, tudatosítás nem hat, csupán az érzelmvilág változásai befolyásolják áttételek nélkül. Így befolyásolja mindjárt az ember szervi közérzete is, az egész szervezetre kiterjedő, nem lokalizálható érzés, a fizikai állapotunkat tükröző diffúz érzelmi állapot. Ez azonban jobbra csak időlegesen befolyásolja izlésitéleteinket, és csak akkor, ha negatív: a beteg ember undorodik kedvenc ételeitől, nincs türelme műalkotásokkal foglalatосkodni /vagy ellenkezőleg, vaskos könyvek olvasásába menekül/, módora megváltozik stb. Sokkal fontosabb meghatározó tényező az egyén társadalmi közérzete, más néven életérzése, a társadalmi valóság egészéhez fűződő, világnézetileg determinált érzelmeinek összessége. Hat ez az életérzés még a kellemesség szférájához tartozó eszményrendszerünkre is, hiszen az egyes társadalmi osztályoknak, rétegeknek köztudottan lé-

teznek hagyományos -- életmódjuk, létfeltételeik által tör-
ténelmileg meghatározott -- étkezési szokásai, az ideális
testalkatról alkotott képzetek, a kellemesség egyéb sfé-
ráiban megnyilvánuló normái; döntő befolyással van az
életérzés az etikett szférájában, az pedig közhelyszerű,
hogy esztétikai izlésítéleteinket milyen nagy mértékben
meghatározza életérzésünk: elegendő itt, ha arra utalunk,
hogy a ruházat, lakberendezés kiválasztott tárgyai "stá-
tuszsimbólumok" is, vagy arra, hogy pozitív vagy negatív
életérzésünk döntően befolyásolja, hogy a társadalomkriti-
kus /groteszk, diszharmonikus, disszonáns/ vagy az adott
rendet támogató--igenlő /idillikus, harmonikus/ művek fe-
lelnek-e meg izlésünknek.

Olyan tényezőt tehát, amely közvetlenül határozza meg iz-
lésünket, kettőt találunk: az egyik a világnézet érzelmi
vetületeként meghatározott életérzés /ez a lényegesebb, az
izlés konkrétabb és főbb vonásainak meghatározója/, a má-
sik az egyén fizikuma, temperamentuma által meghatározott
fizikai közérzete, fiziológiailag meghatározott érzelmeinek
összessége /amely az izlés tágabb kereteit vagy árnyalatait
szabja meg/. Az életérzést a világnézet determinálja, ez
pedig az élettapasztalatokkal dialektikus egységben mint
világkép nyer dinamikát; a világkép -- végezetül -- az
egyén anyagi életkörülményei és nevelése--nevelődése által
meghatározott. /Mindkettőben természetesen lényegi mozzanat

az egyén osztályhelyezete./ Az izlést meghatározó tényezők modellje ezek szerint a következő képet mutatja:

E modell bonyolultsága, s az a tény, hogy a neveltetés--nevelődés intellektuális faktorával szemben milyen sok egyéb, érzelmi, életkörülménybeli stb. tényező játszik közre izlésünk kialakulásában és továbbfejlődésében, kellően megvilágíthatja, hogy a népművelő munkának milyen összetett problémákkal kell szembenéznie, mennyire nem kampányjellegű, hanem hosszú távu munkára kell építenie akkor, amikor az izlés, a társadalmi közizlés pozitív megváltoztatására vállalkozik. Ugyancsak e modell világossá teheti azt is, hogy e vállalkozásban a népművelő munka önmagában, egyedül a maga sajátos eszközeire támaszkodva nem is érhet el számottevő eredményt. Minthogy a közizlés alakulását oly jelentős mértékben befolyásolják az emberek életkörülményei, így a szocialista közizlés eszményeinek megvalósításában a népművelés csak az egyik faktor, s ezek az eszmények csak a szocialista építés egészének előrehaladása során válnak valóra.

Nem lehet kétséges továbbá az sem, hogy voltaképpeni célkitűzéseinket a közizlés -- népművelési szempontból - legfontosabb területe, az esztétikai izlés fejlesztésével önmagában nem érjük el. Ha bevezetőnkben azt hangsúlyoztuk, hogy az izlés bármennyire is nem tudatos--intuitív és így az esztétikum szférájában igen kevésbé megalapozott ítéleteket alkotó mechanizmus, azért sosem lesz felcserélhető, kiiktatható, teoretikus ítéletekkel helyettesíthető, most hadd mutassunk rá e probléma másik oldalára. Nevezetesen arra, hogy az izlés -- mint említettük -- csupán a kellemesség kérdéseiben alkothat perdöntő ítéleteket, minthogy ott a befogadói szubjektivitás a végső mérték -- minden egyéb területen, s így az esztétikai szférában is, az egyén szubjektív eszményei ellenőrizhetők és ellenőrizendők objektív mértékekkel. Ezt az ellenőrzést megfelelő tudományos esztétikai ismeretek birtokában az egyén maga is elvégezheti, aminthogy az ilyen ismeretek közvetve, az érzelmi szférára gyakorolt hatásaik révén módosíthatják, pontosíthatják az eszményeket, s így az izlést is.

Mint ismeretes, oktatási rendszerünkben eddig - eltekintve egy igen egyoldalú irodalomtanítástól -- a szó szorosabb értelmében vett esztétikai ismeretek igen kevés teret kaptak. Ez nem volt véletlen: hogy egy-egy ismeretanyag milyen sulyal szerepel a közoktatásban, ezt -- jó esetben -- az dönti el, hogy milyen szerepe van a társadalmi gyakorlatban, s a szocialista építés kezdeti szakaszaiban az esztétikai

ismeretekkel szemben teljes joggal nyertek előnyt más, fontosabb diszciplínák. Így azonban a mindennapi ember e kérdésekben teoretikus kontroll nélküli izlésére hagyatkozhatott csupán, s ezt az izlést legerőteljesebben a divat -- nem mindig problémamentes -- ingadozásai befolyásolták. Társadalomfejlődésünknek abban az előrehaladottabb szakaszában, amely elé most tekintünk, az esztétikai szféra is fokozottabb figyelmet nyerhet immár, s ennek jeleként a most folyamatban levő oktatási reform ennek az ismeretanyagnak is sokkalta magasabb színvonalat biztosít. Ez előre vetíti egy olyan mindennapi ember képét, akinek esztétikai ítéleteiben az izlés és tudás harmonikus egysége tükröződik.